

GESCHIEDENIS, RETORICA, FILOLOGIE

I. WORST

A. Grafton, *Joseph Scaliger. A study in the History of Classical Scholarship I. Textual Criticism and Exegesis*, Oxford, 1983.

O. Ranum, *Artisans of Glory. Writers and Historical Thought in Seventeenth Century France*. Capel Hill, 1980.

In de zestiende- en zeventiende eeuw was een theorie van de geschiedenis bijna altijd een theorie van de geschiedschrijving en in wezen een literaire theorie. De historicus en de literator wilden beiden door middel van goed gekozen en waarheidsgetrouwe voorbeelden, in heldere en doeltreffende taal, de lezer tot moreel gedrag inspireren. Hoe dit in de geschiedschrijving te bereiken werd het doel van de "Ars Historica", een genre dat ontstaan is in het humanisme van de zestiende eeuw¹. De humanisten vereerden de grote klassieke geschiedschrijvers als nauwelijks te benaderen leermeesters en autoriteiten en waar imitatie gewenst is ontstaat de behoefte aan een theorie. Wat de humanisten nu deden was in feite het toepassen van de regels van de klassieke retorica op de geschiedschrijving.

De historicus, virtuoos gebruik makend van retorische middelen, kreeg in het humanisme een aanzienlijke prestige. Hij werd geacht kritisch en selectief te werk te gaan; het behoorde tot zijn taak onderscheid te maken tussen waarheid en leugen, tussen betrouwbare en onbetrouwbare feiten. Zijn werk was van belang omdat historische kennis nuttig was. Het praktisch-politieke handelen kon profiteren van de lessen die uit het politieke handelen in het verleden getrokken konden worden. In deze pragmatische geschiedschrijving diende de retorica tenslotte het historisch precedent de nodige overtuigingskracht te geven. De retorica verbond het verleden met het heden, verbond in zekere zin het exemplarische handelen in het verleden met het hierop gebaseerde eigentijdse politieke handelen².

Deze theorie had verdiensten. Voor het eerst werden vorm en inhoud van een historisch werk, in een rationele en coherente analyse, aan strikte regels gebonden. Deze regels werden afgeleid uit de grote klassieke historische werken. Waar de humanistische geschiedtheorie beperkingen heeft, zijn dit dan ook de beperkingen van de historiografie van de Oudheid. De klassieke historici schreven bijna uitsluitend een politieke en militaire geschiedenis van de eigen tijd of van het nabije verleden³. De humanist volgde dit voorbeeld; hij beschreef het verleden, hij

onderzocht het verleden niet. Het kritische karakter van deze historiografie beperkte zich tot het zoeken naar de oudste en meest betrouwbare beschrijving van een historische gebeurtenis. De beste bron was de ooggetuige die zelf een actieve rol had gespeeld in de gebeurtenissen die hij beschreef. Guicciardini's *Storia d'Italia* bleef lang, tot Ranke de betrouwbaarheid van het boek aanviel, het bewijs dat een goed geïnformeerd schrijver, in het bezit van stilistisch vermogen en psychologisch inzicht, in dit genre tot voortreffelijke resultaten kon komen. Maar, dit voorbeeld laat het zien, het resultaat was sterk afhankelijk van toevallige omstandigheden, omstandigheden die zich niet of nauwelijks door methodische regels lieten vervangen. Het strikt volgen van regels die afgeleid zijn uit een analyse van bewonderde voorbeelden levert zelden meesterwerken op; een groot deel van de neo-klassicistische literatuur en de retorische geschiedschrijving illustreren dit.

De retorische geschiedschrijving van politieke en militaire gebeurtenissen voorzag kennelijk, niettegenstaande haar beperkingen, in een behoefte en was lange tijd de voornaamste vorm van historische perceptie. Dit echter niet zonder concurrentie. Het Humanisme kende naast de geschiedenis als literatuur en als retorica de geschiedenis als wetenschap, de filologie. De humanistische filologie onderzocht en interpreteerde de vaak alleen in fragmenten overgeleverde klassieke teksten en was hierin succesvol.

In de laatste decennia heeft een aantal historici ons willen overtuigen van het moderne karakter van het zestiende-eeuwse Franse historische denken⁴. Deze waardering is gebaseerd op het inderdaad opmerkelijke en originele werk van een aantal Franse humanisten die de in Italië ontwikkelde filologische methode toepasten in de studie van het Franse recht en de Franse instituties. Zij kwamen tot de conclusie dat het Romeinse recht niet een voor alle tijden en voor alle volken gelijke universele norm kon zijn. Zij ontdekten de essentiële betekenis van het gewoonterecht voor de Franse samenleving in de Middeleeuwen. De studie van de *mos Gallicus* werd bijna vanzelf een historisch-oudheidkundig onderzoek naar de maatschappij en de instituties waarin dit recht een vorm had gekregen. De interpretatie van het recht was alleen mogelijk door de maatschappelijke en institutionele context in de beschouwing te betrekken.

Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat schrijvers als Badouin en Bodin tot de conclusie kwamen dat een geschiedschrijving van louter politieke gebeurtenissen te beperkt was. Hun ideaal was een universele geschiedenis, een *historia integra*, een geschiedenis van de maatschappij of de cultuur. Dit idee anticipeerde in zekere zin de achttiende-eeuwse filosofische geschiedschrijving. Maar het bleef bij het ontwerpen van een theorie, de vorm die deze denkbeelden heeft gekregen was in hoofdzaak de vindingrijke behandeling van historische details. Het zestiende-eeuwse Franse historische denken heeft geen meesterwerken opgeleverd en dit maakt de beoordeling ervan niet gemakkelijk. In hoeverre dit alles dan ook modern genoemd kan worden blijft een kwestie van smaak of van definitie.

Men is het er wel over eens dat van de historische ideeën van dit juridisch humanisme in de zeventiende eeuw nauwelijks iets is terug te vinden. Het was, zo lijkt het, al te zeer verbonden met een unieke politieke constellatie en het heeft kennelijk kunnen profiteren van de instabiliteit tijdens de Franse Godsdienstoorlogen in de tweede helft van de zestiende eeuw. Wat dit Franse humanisme interessant maakte was dat aangetoond werd op welke manier de filologie gebruikt kon worden als een methode voor historisch onderzoek. De geschiedenis als wetenschap is begonnen met de filologie en de historische hulpwetenschappen die er uit

en ernaast ontstaan zijn.

II

Het is een opvallend kenmerk van de humanistische historische belangstelling dat de geschiedenis als literatuur, de retorische en pragmatische geschiedschrijving, zo volkomen gescheiden werd van de geschiedenis als wetenschap, van het filologisch en oudheidkundig onderzoek. Het beschrijven van het verleden en het onderzoeken van het verleden werden gezien als verschillende occupaties, waarbij de geschiedschrijving het meeste aanzien en prestige genoot. Twee recente studies kunnen gebruikt worden om deze tegenstelling wat nader te beschouwen. Anthony Grafton publiceerde vorig jaar het eerste deel van zijn intellectuele biografie van één van de grootste filologen, Joseph Scaliger; Orest Ranum schreef een boek over een vijftal, door Lodewijk XIV benoemde koninklijke geschiedschrijvers⁵.

Joseph Justus Scaliger (1540-1609), Frans humanist, filoloog en erudiet, kan gemakkelijk als voorbeeld dienen voor het type geleerde dat in de zestiende- en zeventiende eeuw de 'Republiek der Letteren' bevolkte. Afhankelijk van patronage en belust op roem en aanzien was hij in de talloze polemieken die hij voerde agressief en lichtgeraakt. IJdel en arrogant, ten onrechte pretendeerde hij van aristocratische afstamming te zijn, werd hij door zijn tijdgenoten gehaat of bewonderd. Hij was Calvinist geworden zoals zoveel Franse humanisten en werd vrij algemeen beschouwd als de grootste filoloog van zijn tijd. De Hogeschool van Leiden prees zich zo gelukkig met enkel zijn aanwezigheid, van 1593 tot zijn dood in 1609, dat Scaliger geen verplichting tot het geven van onderwijs werd opgelegd. Niettemin kunnen Daniël Heinsius, de filoloog, en Hugo de Groot tot zijn Leidse leerlingen gerekend worden.

Graftons voortreffelijke boek kan gebruikt worden om de tegenstelling tussen de retorische geschiedschrijving en de filologische geschiedwetenschap toch enigszins te nuanceren. Ook de filologie werd beoefend door humanisten die door en door getraind waren in de retorica. De filologische verhandeling was polemisch, een reputatie werd gevestigd in een aanval op een autoriteit. Het doel heiligde de middelen en plagiaat of het negeren van feiten die de eigen positie verzwakten behoorden tot die middelen. Scaliger was een meester in deze techniek. Het is dan ook uitermate boeiend Graftons zeer nauwkeurige en zeer uitvoerige analyse van Scaligers vroege werk tot in de details te volgen; de liefhebber kan zijn hart ophalen aan de ruim 100 pagina's annotatie die volgen op een tekst van 230 pagina's.

Scaligers verdienste was dat hij de Italiaanse, vooral tekst-kritische filologie -Grafton ziet Poliziano en niet Valla als de grote methodoloog op dit terrein- combineerde met de Franse, op de exegese van de tekst gerichte, filologie. Er was een tegenstelling ontstaan tussen de Italiaanse- en de Franse filologie. De nauwkeurige kritiek en het precies volgen van de oudste tekst met alleen minimale emendatie, stond tegenover de exegetische methode die de inhoud van een tekst bruikbaar maakte voor de eigentijdse literaire cultuur. De Franse filologie werd geïnspireerd door en stond ten dienste van een geprononceerd Frans cultureel en politiek patriottisme.

Grafton laat zien dat Scaliger, als hij in zijn vroege tekst-edities met behulp van de filologie antwoord probeerde te geven op historische vragen, dit de invloed was van het Franse juridische humanisme. Scaliger had bij Cujas het Romeinse recht be-

Josephus Scaliger Ind. Cas. F.

studeerd en hij was een goede vriend van De Thou. Het is een aantrekkelijke gedachte dat op deze manier iets van de methode en de ambitie van het zestiende-eeuwse Franse historische denken in de filologie bewaard bleef. In Scaligers werk wordt aangetoond dat filologisch onderzoek een cultuurhistorisch perspectief kon opleveren. In het commentaar bij een editie van een obscure astronomische tekst kwam Scaliger tot een reconstructie van de astronomische kennis van de Babyloniërs. Hij zag deze als volstrekt inferieur aan de Griekse astronomie en hij verwierp daarom het gangbare idee dat de kennis en wetenschap van het Oosten in de Griekse beschaving was opgenomen. Door zijn fabelachtige kennis van zowel de klassieke als de oosterse talen; door zijn enorme belezenheid in Griekse en Latijnse, Hebreeuwse en Arabische teksten kon hij de grondlegger van de chronologie van de Oudheid worden. Dit was zijn grootste prestatie en Grafton zal er in het tweede deel van zijn studie aandacht aan moeten geven.

III

In de zeventiende eeuw ontwikkelde de filologie betrekkelijk ongestoord haar kritische methode verder. In klooster en wetenschappelijke academie werd oudheidkundig onderzoek gedaan met behulp van de filologie en de historische hulpwetenschappen, de chronologie, de numismatiek, de diplomatiek en de paleografie. In het algemeen bleef dit onderzoek detaillistisch en zonder veel actualiteit. Maar de vorsten, vooral ook de Franse koningen, beseften dat de oudheidkundige, de verzamelaar van historische feiten, ook gebruikt kon worden om dynastieke en politieke aanspraken een vaste grond te geven. Deze onderzoekers van het verleden, de 'doctes' concurreerden om de koninklijke gunst met de 'éloquans', literatoren die het handelen van de koning in dithyrambische stijl beschreven.

Ranum heeft vijf van deze 'éloquans' in een goed maar wat vlak geschreven boek geanalyseerd. Racine is de meest bekende; Mézerai die in ongenade viel, is de beste van de door Lodewijk XIV benoemde koninklijke geschiedschrijvers. Hun taak was vooral de koning op zijn veldtochten te vergezellen en zijn heroïsche daden in grote stijl te beschrijven. De koning werd in deze geschiedschrijving een klassieke held, een onverslaanbaar veldheer en een onvermoeibare veroveraar; even onsterfelijk als Alexander de grote, Caesar of Augustus. Het patronagestelsel, door Colbert op bureaucratische wijze georganiseerd, stond in dienst van het creëren van een mythe. De stijl van het absolutisme was classicistisch. De geschiedschrijvers hielden zich nauwgezet aan de regels van de *Ars Historica* en probeerden de klassieke voorbeelden in eloquentie te overtreffen. Racine, die met zijn vriend Boileau de zijde koos van de *anciens*, maakte een uitgebreide studie van de klassieke retorica en hij paste deze kennis toe in zijn historische werk. Hij kende het onderscheid tussen historiografie en panegyriek, hij wist dat historische kennis nuttig was en om deze reden objectief moest zijn, hij meende in zijn eigen historische werk kritisch en feitelijk te zijn.

Ranums boek laat zich lezen als een studie in conformisme. De koninklijke geschiedschrijver was volkomen afhankelijk van patronage. Zijn positie en zijn literaire reputatie hingen af van de mate waarin hij erin slaagde de mythe van de goddelijke koning overtuigingskracht te geven. Wat in onze ogen propaganda is werd

bereikt door het toepassen van de regels van de *Ars Historica*. De retorische geschiedschrijving was retorisch geworden in de negatieve betekenis die er vaak aan wordt gegeven; hol, bombastisch, kritiekloos, oppervlakkig, immoreel.

Natuurlijk is het Franse voorbeeld niet volledig representatief, ook al spreekt men in het Duitse taalgebied wel van een Barok-geschiedschrijving die overeenkomsten vertoont met de Franse geschiedschrijving tijdens het bewind van Lodewijk XIV. Niettemin, de tendens lijkt wel duidelijk. In de loop van de zeventiende eeuw verdween geleidelijk de voorrang die het geschiedverhaal had boven het geschiedonderzoek. Het prestige dat de exacte en zekere methode van de natuurwetenschappen kreeg, de scepsis van het Pyrrhonisme, keerden zich impliciet en expliciet vooral tegen de retorische en pragmatische geschiedschrijving. Aan de betrouwbaarheid van de verhalende bronnen, aan de waarde van de ooggetuige voor de geschiedschrijving werd getwijfeld en dit op goede gronden. Het oudheidkundig- en filologisch onderzoek kon wél voorzien in de behoefte aan zekere historische kennis. Tegen het einde van de zeventiende eeuw waren geleerden als Mabillon, Montfaucon en Spon in staat de niet-verhalende bronnen, de oorkonden, inscripties en munten methodisch en volgens kritische regels te beoordelen. De waarde en betekenis van wat Huizinga het 'historiebeeld' heeft genoemd, zou gaan afhangen van de mate waarin de *Ars Historica* een *Ars Critica* werd⁶. Het beschrijven van het verleden moest het resultaat zijn van kritisch en feitelijk historisch onderzoek. Zo kon geleidelijk de gedachte ontstaan, die voor ons moderne historici een gemeenplaats is geworden, dat in de geschiedenis het onderzoeken en het beschrijven van het verleden niet gescheiden kunnen worden.

NOTEN

1. Zie voor de humanistische theorie van de geschiedenis: E. Kessler, *Theoretiker humanistischer Geschichtsschreibung*. München, 1971; R. Landfester, *Historia Magistra Vitae. Untersuchungen zur humanistischen Geschichtstheorie des 14 bis 16 Jahrhunderts*. Genève, 1972.
2. N.S. Struever, *The language of History in the Renaissance*. Princeton, 1970.
3. A. Momigliano, 'Tradition and the Classical Historian' in: A. Momigliano, *Essays in Ancient and Modern Historiography*. Middletown, 1977.
4. J.G.A. Pocock, *The Ancient Constitution and the Feudal Law*. Cambridge, 1957. (het eerste hoofdstuk); J.H. Franklin, *Jean Bodin and the sixteenth-century revolution in the methodology of law and history*. New York, 1963; G. Huppert, *The Idea of Perfect History*. Urbana, 1970; D.R. Kelley, *Foundations of Modern Historical Scholarship*. New York, 1970.
5. A. Grafton, *Joseph Scaliger. A study in the History of Classical Scholarship I. Textual Criticism and Exegesis*. Oxford, 1983.
O. Ranum, *Artisans of Glory. Writers and Historical Thought in Seventeenth*

Century France. Chapel Hill, 1980.

6. Zie het bekende opstel van J. Huizinga, 'Natuurbeeld en historiebeeld in de achttiende eeuw' in: J. Huizinga, *Verzamelde Werken*. (8 dln.), Haarlem, 1948-1951, IV.